

A XVII. század énekelt dallamai
Régi magyar dallamok tára II.

IRTA:
PAPP GÉZA

BUDAPEST
1970

A könyv először adja közre teljes egészében a XVII. századi magyar énekes gyűjtemények dallamanyagát kritikai kiadásban, kiegészítve azokkal a későbbi közlésű dallamokkal, amelyek XVII. századi énekszövegekhez kapcsolódnak. A jegyzetek az énekek (dallamok és szövegek) életrajzához adnak adalékokat. Vizsgálatukhoz az irodalomtörténet és néprajz legújabb eredményeit is felhasználtam, de lényegében saját önálló kutatásaimra támaszkodtam. Munka közben - a hangjegyes nyomtatványok és kéziratok dallamlejegyzéseivel kapcsolatban - lépten nyomon felvetődött a hitelesség kérdése. Általános tapasztalatom az, hogy a lejegyzéseket - kevés kivétellel - az akkori énekes gyakorlat hiteles képének kell elfogadnunk, amennyiben egyéb adatok az ének régebbi használatát bizonyítják. Ami az énekek utóéletét illeti, a rendelkezésemre álló adatok alapján mindig gondosan mérlegeltem, vajon tovább élő dallamról van-e szó, s ha igen, meddig lehet kimutatni a dallam életét írásbeli emlékekben és a néphagyományban.

Mindazokat a kérdéseket, amelyeknek kifejtése meghaladta a jegyzetapparátus kereteit és összefüggő kidolgozást kívántak, a bevezető tanulmányban tárgyaltam. Ennek fejezetei: I. Az ének szerepe a XVII. század magyar társadalmában; II. XVII. századi dallamaink forrásai; III. Az énekszövegek forrásai; IV. Énekeink strófaszerkezete és ritmusa; V. Dallamformák és dallamtipusok; VI. Megtalált dallamok; VII. Énekelt dallamaink idegen kapcsolatai; VIII. Az idegen hatások társadalmi háttere. Az ott leírtakat röviden az alábbi

t é z i s e k b e n

tudom áttekinteni.

I. 1. A XVII. század énekköltészete hiven tükrözi a kor főbb problémáit; a Bocskay-felkelésnek, a török és tatár pusztításoknak, a vitézi életnek, Thököly és Rákóczi szabadságharcának egyaránt kialakultak az énekes műfajai.

2. A század költészetének egy része énekvers, de éppen akkor indul el az átalakulás a kötött ütemű, s kizárólag olvasásra szánt műköltészet felé. Az előző kor "ad notam" gyakorlata folytatódik, a mintául vett dallam megadása azonban nem minden esetben jelenti azt, hogy a verset éneklésre szánták.

3. Az énekvers átalakulása szövegverssé legkönnyebben az epika területén követhető nyomon. A históriás ének nagymértékű differenciálódása általában az énekszövegek tematikáját, nem pedig a formai elemeket vagy a dallamot érinti, a műfaj csak a népszerű énekköltés területén őrzi meg eredeti énekes funkcióját. Ugyanakkor megindul a folklorizálódás folyamata is.

4. A kuruc nemesi költészet már inkább tudja nélkülözni a hagyományos énektípust, noha egyes darabjai nótautalással kapcsolatosak. Közülük azok, amelyeknek strófaszerkezete ritkábban fordul elő, énekverseknek tekinthetők.

5. Az egyes felekezetek papjai által üldözött szerelmi líra, a közösségi költészet termékeként, szájhagyomány útján terjedt, variálódásukról a fennmaradt kéziratok adnak képet. Formai gazdagodásukat a táncdallamok és a népdal hatásával magyarázhatjuk. A műköltészet és a folklór egymásra hatása ennek a műfajnak a keretében figyelhető meg legjobban.

6. Dallamaik közül néhányat (sajátos módon) egyrészt a főúri zene fennmaradt emlékei - virginálátirat formájában -, másrészt a népzenei hagyomány őriztek meg.

7. A társadalmi funkciót betöltő énekek közül jelentősek a lakodalommal kapcsolatosak és a halotti bucsuztatók.

8. A századnak tisztán világi jellegű énekeiben is gyakori az istenes hang. A vallás ekkor még a legfőbb tudatformának számít, s a feudalizmus megerősödésével ismét az érdeklődés központjába kerül. Ezzel magyarázható, hogy a dallamokkal együtt fennmaradt énekversek túlnyomó többsége az egymással vetélkedő felekezetek gyülekezeti énekeinek sorából kerül ki.

9. A politikai és ennek függvényeként a felekezeti viszonyok magyarországi és erdélyi alakulása meghatározta az egyházi népének fejlődését. Mindegyik felekezet részéről - némi időbeli eltéréssel - számos énekgyűjtemény jelent meg, a szombatosok énekei azonban csak kéziratban kerültek lerögzítésre. (Vö. 23-30. és 34-38. ponttal.)

10. A protestáns énekkincs csupán a XVI. század 90-es éveiben differenciálódott, de énekeskönyvek rendszeresen használt anyaga a továbbiakban nem változott lényegesen.

11. Református részről kezdetben elsősorban néhány nevesebb költő (Pécseli Király Imre, Miskolci Csulyak István, Kanizsai Pálfi János, Kőrösi István) járult hozzá a hagyományos énekek gyarapodásához, a század közepéig pedig Szenci Molnár Albert zsol-tárfordításainak bevezetése jelenti a csúcspontot a gyülekezeti éneklésben. (Vö. 34. és 69. p.) A katolikus eredetű himnuszok re-vidéált fordítása (Öreg graduál, 1636) már nem tölthette be a neki szánt szerepet.

12. Az evangélikusok ezzel szemben továbbra is kultiválták a himnuszokat, amellet az új zoltárfordítást is magukévá tették. A főleg Lőcsén kiadott énekeskönyvek német és szlovák énekek fordításaival gyarapodtak, a század végére pedig még jobban kivirágzott vallásos költészetük. (Vö. 26., 35. és 70-71. p.)

13. Az unitárius templomi éneklés a református énekin-cset tekintette alapnak. Dogmatikai szempontu átdolgozásuk mellett énekszerzőik több eredeti éneket is költöttek, de főleg a Thordai-zoltárokkal gyarapodott énekkészletük. (Vö. 36. és 59. p.)

14. Az énekelt vallásos lírának az az ága, amelyet első-sorban Balassi és Rimay istenes énekei képviselnek, jórészt kívül rekedt a templomon, noha egyes darabjai - interkonfesszionális jellegük miatt - mindegyik felekezet gyűjteményeibe bekerültek.

15. A XVII. század derekára esik a katolikus népének fel-lendülése. Az első énekeskönyv megjelenéséig (1651) főleg kézira-tos formában gyűjtötték össze a kántorok. Egyes új, eredeti énekek imakönyvekben és elmélkedésgyűjteményekben láttak napvilágot. A hagyományos énekek között sok a protestáns eredetű. (Vö. 23-25., 27-28., 38. és 72-77. p.)

16. A templomi éneklés céljáról és hatásáról vallott felfo-gásban a protestánsok alig különböztek a katolikusoktól. Amiben in-kább eltértek, az a gyülekezeti éneklés nyelve; míg az előbbieket tel-jesen a népnyelv alkalmazása mellett törtek lándzsát, a katolikus gyűjtemények sok latin éneket is tartalmaznak, mégpedig annál töb-bet, minél inkább erőre kap az ellenreformáció. A megerősödött katolicizmus akkor már az időközben katolikussá lett városi értel-miség és nemesség felé fordul, akiknek körében a latin nyelv kezd mindinkább másodík anyanyelvvé válni.

17. Az iskolai használatra szánt énekeskönyvek azonban protestáns részről is tartalmaztak latin énekeket: a legismertebb himnuszok eredeti szövegét, a német humanisták újlatin költészetének egyes darabjait, közöttük Buchananus és Spethe zsoldárfordításait. (Vö. 68. p.)

18. Attól eltekintve, hogy minden felekezet iskoláiban kizárólag egyházi énekekre tanították az ifjúságot, magáról az énekoktatósról részletes adatokat nem ismerünk. Comenius rövid sárospataki működése mélyebb hagyományoknak nem vetette meg az alapját.

19. Divatban voltak az iskolások körében a rekordációk, kantációk. Az újévi, Balázs- és Gergely-napi köszöntők legrégibb szövegeimlékei ebből az időből maradtak fenn.

20. Az iskolai színjátszás zenei vonatkozásáról is vannak adataink; két "Comico-tragoedia" pedig teljes egészében énekeszóra épült: jeleneteiknek élén nótatalások jelzik az éneklendő dallamot. (Vö. 60. p.)

21. A népies színjátszás műfajai közül a ma betlehemezés néven ismert játék volt a legnépszerűbb.

II. 22. A kor sajátos művelődési viszonyaiból adódik, hogy a század énekelt dallamai főleg vallásos célt szolgáló gyűjteményekben maradtak fenn, s csak kis hányaduk világi dal.

23. A genfi zsoldárok és a protestáns használatu himnuszok kottás kiadásaitól eltekintve gyülekezeti énekeink hangjegyei katolikus énekeskönyvekben kerültek kinyomtatásra, nem egy esetben XVI. századi énekek dallamának első feljegyzéseként. Ebből a szempontból is legjelentősebb a Szőlősy Benedek szerkesztette - s a lőcsei Brewer-nyomdában (a hely megjelölése nélkül) nyomtatott - Cantus Catholici (1651) és Illyés István két gyűjteménye, a Soltári énekek és a Halottas énekek (Nagyszombat, 1693). Az előbbi 1792-ig öt, erősen változó kiadást, az utóbbi századunk elejéig számos változatlan kiadást ért meg. (Vö. 72., 75., 76.)

24. A kassai kiadásu Cantus Catholici (1674) szerkesztői a Szőlősy - féle gyűjteményből átvett énekeket tudatosan átdolgozták, a protestáns eredetűeket lényegesen átalakították, a dallamok ligaturáit (nem tudni, mi okból) mindenütt eltüntették. Másutt nem található énekeit a kántorok még a XVIII-XIX. században is szívesen másolták. (Vö. 74. p.)

25. Náray György *Lyra Coelestis*-ében (Nagyszombat, 1695) az előző énekeskönyvekből átvett hagyományos dallamokat átformálva, kevés kivétellel saját szövegeivel közölte. (Vö. 50. és 77. p.)

26. A kéziratos gyűjtemények közül a legjelentősebb az evangélikus használata, gyülekezeti énekeket (köztük jelentős számban kórusfeldolgozásokat) is tartalmazó Eperjesi graduál (1635-52), a nyomtatott változatoknál jóval korábbi dallamfeljegyzésekkel. (Vö. 71. p.)

27. A Turóci Cantionale egy kiadásra szánt katolikus énekeskönyv nyomdai kézirata, amelynek régi énekei elsősorban a *Cantus Catholici* 1651-ből, új énekei pedig Szőlősy szlovák énekeskönyvéből [Lőcse] 1655 származnak. Az utóbbiak - néhány kivétellel - ténylegesen nem voltak nálunk használatban. (Vö. 73. p.)

28. A Magyar Cantionale a kassai *Cantus Catholici* (1674)-val mutat kapcsolatot, a Csikcsobotfalvi kézirat pedig Kájoni Cantionaléjának (1676) ismeretlen dallamai közül mentett meg néhányat.

29. Világi dalszövegekhez két vegyes tartalmu orgonatabulaturás gyűjtemény, a Kájoni-kódex (1634-71) és a Vietorisz-kódex (1680 k.) ad néhány értékes dallamot.

30. A XVII. századi énekszövegekhez tartozó további dallamokat az egy-két évszázaddal későbbi nyomtatott és kéziratos forrásokban találunk. Legfontosabb gyűjtemények: 1744-től a kolozsvári, 1774-től a debreceni kiadású énekeskönyvek és néhány halottas énekeskönyv (1768, 1778, 1780), amelyek a református énekanyaghoz, egy győri és egy pozsonyi eredetű XVIII. századi kéziratos korálkönyv, amelyek az evangélikus énekekhez adják meg az egykori melódiát, valamint két unitárius gyűjtemény (1837 és 1856). A Deák-Szentes kézirat (1774) Kájoni gyűjteményének hiányzó dallamait tartalmazza. (Vö. 38. p.)

III. 31. A hangjegyeket nem tartalmazó források már nem csupán a gyülekezeti énekeskönyvek közül kerülnek ki, de szép számmal találkozunk világi célokat szolgáló ének- és daloskönyvekkel is. Ezek a gyűjtemények kizárólag kéziratos formában töltötték be szerepüket - tartalmuktól függően a napi politika területén vagy a mindennapi élet irodalmi igényeinek és a szórakozásnak kereteiben -, kinyomtatásukra összeíróik nem is gondoltak. Ami fennmaradt belőlük, szinte véletlenül maradt az utókorra.

32. Az ilyenmü kéziratok általában vegyes tartalmuak, s teljesen különválasztani a politikai-vitézi énekköltészet és a szerelmi (valamint rokon tematikájú) költészet darabjait tartalmazó gyűjteményeket csak nehezen lehet. Ezek természetesen egymástól függetlenül készültek, kapcsolat közöttük nem mutatható ki, s az énekek dallamát ma már alig tudjuk megállapítani. (Vö. 62-64. p.)

33. Ezzel szemben a gyűllekezeti énekek forrásai viszonylag könnyen tipizálhatók, mind tartalmi (felekezeti), mind formai szempontból, ha nem tudjuk is őket mind számba venni, mert az idők folyamán sok elveszett, ill. megsemmisült.

34. A reformátusok Debrecenben (1602, 1616, 1620, 1632; majd 1697-től), Váradon (1642, 1648, 1651, 1654), Kassán (1662) és Kolozsvárott (1675?, 1680, 1690) jelentettek meg énekeskönyveket. A hasonló jellegű lőcsei gyűjtemények (1635, 1652, 1654, 1675, 1690 stb.) az evangélikusok céljait szolgálhatták. Tartalmuk nagy körvonalakban azonos: közlik a himnuszfordításokat, a zsoltárparafrázisokat és az ünnepekre való dicséreket (a hozzájuk csatlakozó egyéb alkalmi énekekkel együtt) - ez utóbbiak gyarapodtak leginkább a XVII. század folyamán. 1648 (?) óta hozzájuk kötötték Sz. Molnár zsoltárfordításait is. A halotti énekek külön vagy a dicséretek után kötve kerültek kiadásra.

35. E többé-kevésbé "hivatalos" gyűjteményeken kívül más kiadványok is szolgálták a református és evangélikus gyűllekezeti éneklést, ill. magán ájtatoskodást. Az evangélikus egyházi népének további fejlődése szempontjából a Zöngedező Mennyei Kar-nak (Lőcse, 1696) van a legnagyobb jelentősége. (Vö. 70. p.)

36. Az unitáriusok első ismert énekeskönyve feltehetően 1605 és 1607 között jelent meg, majd az 1627 utáni években és 1697-ben. Más jellegű gyűjteményük 1623-ban és 1700-ban, illetve a halottas énekek 1660-ban és 1697-ben. Kéziratok gyűjteményeik közül Thordai János zsoltárfordításának (1627) másolatai a legjelentősebbek. A Thordai-zsoltárokon kívül Bogáti Fazekas és Sz. Molnár zsoltárait is énekelték az unitárius hívek.

37. A szombatosok fennmaradt legjelentősebb énekeskönyvei a század első felében keletkeztek. Majd mindegyik tartalmazza Bogáti Fazekas Miklósnak eredetileg unitárius felfogású zsoltárfordításait is.

38. A katolikus egyházi népének XVII. század eleji helyzetéről főleg kéziratos gyűjtemények alapján alkothatunk magunknak

képet. Fellendülését kisebb kiadványok (imakönyvek, elmélkedés-gyűjtemények stb.) készítették elő. Az énekszerzők közül legismertebb és legkedveltebb Nyéki Vörös Mátyás. A század második felében megjelent gyűjtemények mind kottások - egyetlen kivétel Kájoni János Cantionale Catholicum-a (Csíksomlyó, 1676), amelynek forrása elsősorban a Cantus Catholici 1651 volt, valamint több protestáns énekeskönyv. Sok benne a helyi eredetű ének. A hangjegy nélküli kéziratok közül Kájoni latin-magyar versgyűjteményének (Hymnarium) van a legnagyobb jelentősége. (Vö. 15., 23-25. és 27-28. p.)

IV. 39. Énekeink strófaszervezetét az előzményekből, a XVI. századi készletből kiindulva vizsgáltam. A XVI. századi versszakformák legnagyobb része tovább él a XVII. században is, de fontosságuk sorrendjében nagyméretű eltolódás tapasztalható. A legfeltűnőbb a 3x8-as és 4x13-as dallamok viszonylag nagy száma; több a sapphicus és a Balassi-strófájú dallam is, míg lényegesen kevesebb a 4x11-es dallam.

40. Néhány más strófaszervezet csak ebben a korban kezd ismertté válni. A legtöbb dallammal képviselt versformák; az izometrikusak közül a 7-14 szótaguak (a 9-es kivételével), a heterometrikusak közül pedig a hat, valamint a nyolc szótagu soroknak a hetessel kombinált változatai és a sapphicus strófa.

41. A legtöbb "ad notam" 4x8-as dallamokra vonatkozik, az utalások nagy része azonban alternatív. A nótautalásokból egyrészt egyes dallamoknak, másrészt egyes strófaszervezeteknek népszerűségére következtethetünk. Ritkább heterometrikus szerkezetek meghonosodása elképzelhetetlen dallam nélkül. (Vö. 4. p.)

42. A XVI. és XVII. század 67 féle leggyakoribb strófaszervezetéből mindössze hat nem fordul elő a XVII. század dallamanyagában, míg a XVI. századi anyagban 31-nek sem szövegi, sem dallami kapcsolatáról nem tudunk. A kötetben közölt dallamok 215 szerkezetet képviselnek, a XVII. század magyar lírájában használt versformák száma azonban sokkal több.

43. A leggyakrabban előforduló ritmusokat szótagszám szerinti csoportosításban a 76-84. lapok táblázatai dokumentálják. Az ott felsorolt 80 féle izometrikus strófa-képletből 37 (azaz 41 dallam) egyuttal izoritmikus is.

44. Dallamaink ritmusán főleg kétféle idegen hatás érezhető: egyik a metrikus énekek, az antik és nyugat-európai vers- és dallamformák hatása; másik a hangszeres zene (a régi tánczene bizonyos ritmusképleteinek) hatása. Az ilyen jellegű dallamok száma sokkal nagyobb, mint a XVI. században, s különösen kiugranak a jambikus és trochaikus formák.

45. A sapphicus dallamok ritmizálása változatosabb ("oldottabb"), mint az előző századi gyakorlatban.

46. Az un. jonikus dallamok ritmusa egyrészt antispastusként, másrészt mazurkaritmusként is felfogható. Ezeknek gazdagsága a XVII. században bontakozik ki.

47. A legfeltűnőbb a gagliardaritmus megjelenése egyházi énekeinkben, főleg a trochaikus lejtéssel karöltve. Ez a ritmus azonban nem mindig választható külön egyéb táncos ritmusoktól.

V. 48. A XVII. századi dallamok formáját a két leglényesebb szempontból vizsgáltam: van-e bennük ismétlés (alaptípus: bar-forma) vagy visszatérés (alaptípus: da capo-forma). Ezekben belül a sorok, ill. motívumok transzponálása és variálása a legfőbb formai tényező.

49. Kiemelve tárgyalom azokat a formai jelenségeket, amelyek a magyar népzeneben is otthonosak (visszatéréses forma, kvintranszpozíció). a) A visszatéréses dallamformálásra való hajlam egyes esetekben idegen eredetű dallamok hazai variánsain is kimutatható. b) Az európai zenekulturákban már régóta ismert dallamformálási elvet - az első sornak kvinttel magasabban való megismétlését és végül visszatérését - főleg csak minták alapján, elsősorban a gyülekezeti ének közvetítette széles néprétegekhez. c) Régi stilusu népdalaink jellegzetessége, a kvintváltás szintén kimutatható néhány dallamon.

50. A barokk dallamvilág főleg a szekvenciás alakzatokban nyilvánul meg. Hatása alól különösen Náray nem tudta magát kivonni, mikor "új" énekekkel kívánta gazdagítani a készletet.

51. Az énekelt dallamok kapcsolata a kor hangszeres zenéjével ugyancsak jelentős.

52. A század második feléről datálható, tehát újabb dallamok egy részének jellegzetessége a frig záradék, vagy éppenséggel a frig hangnem.

53. Gyűjteményeink olyan régi dallamokat is tartalmaznak, amelyek eredeti latin vagy XVII. századi magyar szöveggel most

bukkannak fel először. Közéjük sorolhatjuk a gregorián eredetűeket, a középkorból származó nyugati, ill. közép-európai népeket, a reformáció korának dallamemlékeit, végül a XVI. századi magyar dallamok (elsősorban a históriás énekek) stílusát mutató dallamokat.

54. Több dallamról mutatható ki a gregorián eredet; azt azonban nem állíthatjuk mindegyikről, hogy a hazai gyakorlat során lett belőlük népének. A melizmatikus dallamok átvételében kétféle gyakorlat alakult ki: a) a melizma minden hangja külön szótagot kap; b) a melizmának csak az egyik (fő) hangja marad meg.

55. A gregoriánhoz közel áll az olaszok középkori népies egyházi énekének, a laudának dallamvilága. Ezzel csak két dallamunk hozható kapcsolatba.

56. Néhány középkori latin ének, a lutheri reformáció terjesztette (részben világi eredetű), valamint XVI. századi katolikus, német nyelvterületről származó dallam, továbbá régi cseh és lengyel gyűjteményekből ismert énekek első ízben kerülnek nálunk közlésre. (Vö. 71-78. p.)

57. A XVII. századi magyar gyűjteményekben található discant-dallamok - csekély kivétellel - általában nem terjedtek el.

VI. 58. A hangjegy nélküli énekszövegek egy része "ad notam" utal az akkor közismert vagy az énekeskönyvekben közzétett dallamokra. Egy-egy dallam évszázadokon keresztül végbement változásának figyelemmel kísérése azzal a tanulsággal jár, hogy elveszett vagy elveszettek hitt régi dallamaink megkeresése a nótautalások segítségével reális, eredményekkel kecsegtető feladat. Ugyanakkor számolni kell egyes énekek dallamának tájanként (sőt, évszázadonként) vagy felekezetenként eltérő voltával is. A hiteles dallam megállapításakor sok adatot kell mérlegre tenni.

59. A Thordai-zsoltárok rendszeresen utalnak a dallamokra; ezek közül mintegy ötven XVI. századi. A nótautalás azonban nem mindig egyértelmű a különféle kéziratokban. Így 23 zsoltárnak nem ismerjük pontosan a dallamát.

60. A század legjelentősebb drámai emlékeinek, a két Comico-tragoediának jeleneteit énekelve adták elő. Nótautalásaik közt sok a ma már ismeretlen ének; így csak hat, illetve négy jelenet dallamát tudjuk azonosítani több-kevesebb bizonyossággal. (Vö. 20. p.)

61. Nevesebb énekszerzőink - mint Rimay János, Pécseli Király Imre, Miskolci Csulyak István, Petrőczy Kata Szidónia, Eszterházy Pál - nótautalásainak számbavétele viszonylag kevés eredménnyel járt.

62. A kor szerelmi (és rokon tematikájú) énekeinek dallamai túlnyomó többségükben nem maradtak fenn, csak néhány "ad notam" vezet ismert dallamhoz. (Vö. 5-6. p.)

63. A "kuruc dalok" hiteles dallamainak felderítésével (Káldy mult század végi tudománytalan próbálkozása után) Szabolcsi Bence foglalkozott. Az ő eredményeit kell elfogadnunk mindaddig, míg a legújabb irodalomtörténeti kutatás kezünkbe nem adja a kor teljes énekanyagát.

64. A Thököly és II. Rákóczi Ferenc mozgalmaiban keletkezett dalszövegekhez tartozó dallamok csak jó évszázaddal megkésve kerültek lejegyzésre diákmelodiáriumok és Pálóci Horváth Ádám gyűjteményének lapjain. A máig élő színhagyomány is több értékes dallamot őrzött meg ebből a korból.

VII. 65. A magyarság zenei művelődésében sem állt, nem is állhatott elszigetelten az európai kultúrában. A nagy társadalmi megmozdulások, a kereszténység, az állandó politikai és kereskedelmi kapcsolat a körülöttünk élő népekkel, majd a huszitizmus és a reformáció, mind hozzájárultak a régi zenei emlékeinken is kimutatható szláv és német, illetve gregorián gyökerű dallamátvételekhez. A XVII. században, az ellenreformáció megindulásával, az idegen hatás még több rétegtűvé vált.

66. A gyűjtemények szerkesztői, illetve leírói általában nyilvántartották az idegen eredetű dallamokat, s ezt vagy a nótautalással, vagy csak általánosságban jelezték is. Előbbi esetben nem nehéz megtalálni az eredeti dallamot, mint ahogy néhány cseh és nagy számú német koráldallam hazai használatát ki is tudtam mutatni. A Teleki-énekeskönyv világi énekeinek "oláh", "tót" és "török nótái" azonban aligha lesznek valaha ismertek.

67. Az unitáriusok néhány énekének lengyel dallamait (Nota Polonica) is csak azért sikerült megtalálnom, mert olyan zsolttárfordításokról van szó, amelyek a korabeli lengyel énekeskönyvekben is megvannak (részben Kochanowski szövegei), s a számolás, a versforma azonossága, valamint a lengyel és magyar szövegek összehasonlítása lehetővé tette az azonosítást, bár nem mindig egyér-

telmüen. E lengyel dallamok közül csak egynek hazai elterjedéséről van tudomásom.

68. A "megtalált dallamok" közé tartoznak a Buchananus-féle metrikus latin zsoltárok Olthof által megkomponált cantus firmusai, amelyek közül 23 szerepelhetett a református kollégiumok diákjainak énekkészletében. Hogy több szövegben énekeltek, az nem bizonyítható. (Vö. 17. p.)

69. A genfi zsoltárdallamok nálunk fokozatosan, Sz. Molnár fordítása (1607) révén, de azzal is csak a puritánizmus térhódításával (1646 után) terjedtek el. A Psalterium Ungaricum 1708-ig megjelent és ismert 36 kiadása közül 19-ről tudtam megállapítani, hogy hangjegyes, bár magyar nyomdából csak 1652-től kezdve került ki kottákkal. A dallamok elterjedését egyrészt a nótautalásokból, másrészt az egyes zsoltárszövegek külön, a zsoltároskönyvtől független megjelenése alapján kísérelhetjük figyelemmel. Különösen a 6., 8., 23. és 42. zsoltár volt kedvelt. E két utóbbinak dallamát a katolikus gyűjtemények az eredetitől többé-kevésbé eltérő alakban közlik. Ez a tény azonban nemcsak a kortársak panaszát igazolja (hogy t. i. a zsoltárokat nem éneklék úgy, ahogyan kellene), hanem azt is, hogy akkor még nem énekeltek un. kiegyenlített ritmusban, hanem feltehetően eredeti ritmusban. Ez persze nem zárja ki azt, hogy a nehezebb ritmusokat és dallamfordulatokat, amelyek a magyar ritmus- és melódiaérzéktől távol álltak, a tömegek már eleve torzítva, illetve módosítva sajátították el.

70. A német evangélikus koráldallamok hazai használatáról az Eperjesi graduál (1635-52) dallamai és a Zöngedező Mennyei Kar (1696) nótautalásai alapján alkothatunk képet. Ez utóbbiak azonosítása nem problémamentes, mert nálunk evangélikus részről csak jól megkésve, a XIX. század közepén kerültek kiadásra dallamok, a német énekeskönyvek pedig a szóban forgó énekszövegekhez többféle dallamot közölnek. A számba vett 36 énekszöveg közül a legtöbbször egyértelműen megállapítható a dallama, bár a dallamok életének folytonossága a magyar evangélikus egyház gyakorlatában nem minden esetben mutatható ki. Feltűnő, hogy az énekszövegek közül csak négy nem élte túl a XVIII. századot. Hat éneknek kétséges a XVII. században nálunk használatos dallama. Egyeseket a református gyülekezetek más dallamon énekeltek. Egy átment a katolikus gyakorlatába is.

71. A kéziratoss Eperjesi graduál cantio-i - és a többszólamu feldolgozások cantus firmusai közül azok, amelyek feltehetően mint népének is használatban voltak - tulnyomó többségben idegen eredetű dallamok. Német forrásból 18-at (közülük egy gregorián eredetű), cseh énekeskönyvekből 7-et, szlovákból 4-et tudtam kimutatni. A szövegek is általában az eredeti énekek fordításai (kivételesen talán 4-5, amelyek független szövegeknek tetszenek). Viszonylag kevés az egészen hű dallamátvétel; meghonosodásukra azonban nincsen adat, bár néhánynak szövege nyomtatásban is megjelent a század végén. Tovább élőnek csak 8 dallamot tekinthetünk.

72. A Cantus Catholici 1651 dallamainak egy része közös a közép-európai népek egyházi énekeivel. Az újabbak közül 47 mutatható ki külföldi forrásból: németből 15 (esetleg 20), cseh, ill. szlovák gyűjteményből 12 (16), lengyelből 4; további 6 (7) dallam későbbi forrásban tűnik fel. Négy dallam korális eredetűnek látszik.

73. Szőlősy szlovák énekeskönyvének "megmagyarítására" is történt kísérlet a század folyamán. A Turóci Cationale első részében a Pysne Katholické 32 énekének fordítását közli, kettő kivételével dallammal együtt, azonkívül még 8 latin ének (4 dallam), valamint további 3 ének dallamának közvetlen forrása ez a gyűjtemény. Néhány dallam lengyel és cseh gyűjteményből ismeretes. (Vö. 27. p.)

74. A Szegedi-féle Cantus Catholiceban először megjelent, s népéneknek szánt dallamok közül 17 idegen eredetű: elsősorban német (9-10), s csak kisebb mértékben cseh (3-4) és lengyel (2) forrásokra vezethető vissza, illetve gregorián dallam (2-4).

75. Szőlősy gyűjteményének 1675. évi kiadásából az új dallamok közül csak hatnak ismerjük külföldi változatát.

76. Illyés gyűjteményének idegen eredetű dallamai mind régen élő dallamok, s éppen ezért közvetlen átvételük valamely külföldi gyűjteményből nem valószínű, s nem is igazolható.

77. A hitelesség megállapítása szempontjából nem kis nehézséget támaszt a Lyra Coelestis. Náray kompilációi és az ismétlődő dallamok eltérései arra figyelmeztetnek, hogy sokkal szabadabban bánt a kezébe kerülő dallamokkal, mint elődei. Népekei nagyobb mértékben mutatják a cseh és szlovák egyházi ének hatását, mint a németét.

78. Az adatokat számszerűleg összegezve, a XVII. században írásba foglalt dallamok eredetéről a következő képet kapjuk:

Az Eperjesi graduál anyagából 29 dallamnak tudtam kimutatni idegen eredetűt; a Cantus Catholici 1651 énekei közül 46

- ennek későbbi bővített kiadásából még további 6 -, a Turóci Cantionaléból 36, a Szegedi-féle énekeskönyvből (1674) 18, Illyés gyűjteményeiből (1693) 2. Náray Lyra Coelestiséből (1695) 9, egyéb kéziratokból pedig 6, összesen tehát 151 dallam mutatható ki külföldi, illetve idegen nyelvű forrásból, ami a számba vett kor-szak énekelt dallamainak 46%-a.

Nemzetiség szerint ez a szám így oszlik meg: német eredetű: 57, cseh ill. szlovák: 71, lengyel: 8. Van még 12 dallam, amelyeknek hovatarozását egyértelműen nem tudtam eldönteni; 3 talán a hazai gregorián éneklés gyakorlatából fakadt.

79. Énekeskönyveink sok olyan éneket tartalmaznak, amelyek ritmusa idegen ritmuselvet követ. (Vö. 44-47. p.) Közülük 53-nak dallamát nem tudtam külföldi forrásból kimutatni. Ha hozzájuk vesszük azokat is, amelyeknek dallama mutat többé-kevésbé idegen hatást, több mint 230-ra emelkedik az idegen eredetű, ill. idegen jellegű dallamok száma. Ez a számba vett dallamoknak 71%-a.

VIII. 80. Keresve azt a társadalmi hátteret, amely ily nagy mértékben lehetővé tette az idegen dallamok átvételét, egyrészt a különféle felekezetek külföldi kapcsolataira és a magyarsággal együtt élő nemzetiségek szerepére mutathatók rá; másrészt arra a "népvándorlásra", amely a török terjeszkedés és a harmincéves háboru következtében szinte kényszerítette a magyarságot, hogy idegeneket, s velük együtt idegen kulturát fogadjon be. Így a külföldi muzsikások, papok, prédikátorok és tanárok, a magyar határon kívül, sokszor messze idegenben iskolázott magyar diákok, a török megszállás és a vallásüldözések elől menekülő csehek, morvák, lengyelek, horvátok, bosnyákok, bunyevácok, szerbek és bolgárok közvetítették - a velünk együtt élő nemzetiségek pedig közvetlenül átadhatták - más népek sokszínű kulturáját, s így zenéjét is, amit fennmaradt dallamemlékeinkben részben ki is tudtam mutatni.